

Reflection in the pedagogical process and its impact on teacher's activities

Zebo NORKUZIEVA¹

Gulistan State University

ARTICLE INFO

Article history:

Received January 2025

Received in revised form

15 January 2025

Accepted 25 February 2025

Available online

25 March 2025

Keywords:

ppedagogical reflection,
teacher's activity,
educational process,
professional development,
teacher qualification,
effectiveness of education,
impact on students,
pedagogical methods,
teacher's skills,
educational system,
pedagogical approach,
reflection methods,
higher education system,
teachers' knowledge and
skills,
management of the
educational process,
analysis of the pedagogical
process,
working with students.

ABSTRACT

This article is dedicated to the study of pedagogical reflection in the educational process and its impact on the teacher's activities. Pedagogical reflection allows teachers to analyze and evaluate their work, as well as make changes to effectively manage the learning process. The article discusses various theoretical foundations of reflection and its significance in influencing students. We have analyzed how the reflective process affects the professional development of the teacher, the quality of their approach to students, and changes in the higher education system. This material will be useful for teachers and specialists working in the field of pedagogy.

2181-1415/© 2025 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol6-iss2/S-pp238-244>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

¹ PhD, Associate Professor, Gulistan State University. E-mail: norkuziyevaz@mail.ru

Pedagogik jarayonda refleksiya va uning o'qituvchi faoliyatiga ta'siri

ANNOTATSIYA

Kalit so'zlar:

pedagogik refleksiya,
o'qituvchi faoliyati,
o'quv jarayoni,
professional rivojlanish,
o'qituvchi malakasi,
ta'limdagi samaradorlik,
pedagogik metodlar,
o'qituvchi ko'nikmalari,
ta'lim tizimi,
pedagogik yondashuv,
refleksiya metodlari,
oliy ta'lim tizimi,
o'qituvchilarning bilim va
ko'nikmalari,
ta'lim jarayonini boshqarish,
pedagogik jarayonning
tahlili,
talabalar bilan ishlash.

Ushbu maqola pedagogik jarayonda refleksiya va uning o'qituvchi faoliyatiga ta'sirini o'rganishga bag'ishlangan. Pedagogik refleksiya o'qituvchining o'z faoliyatini tahlil qilish va baholash, shuningdek, o'zgarishlar kiritish orqali o'quv jarayonini samarali boshqarish imkonini beradi. Maqolada refleksiya turli nazariy asoslar, uning o'qituvchi malakasini oshirishdagi o'rni, shuningdek, o'quvchilarga ta'sir ko'rsatishdagi ahamiyati to'g'risida fikrlar bayon etiladi. Biz, refleksiya jarayonining o'qituvchining professional rivojlanishiga, talabalarga yondashuvining sifatiga va oliy ta'lim tizimidagi o'zgarishlarga qanday ta'sir ko'rsatishini tahlil qildik. Bu maqola o'qituvchilar va pedagogika sohasida faoliyat yuritayotgan mutaxassislar uchun foydali ma'lumotlarni taqdim etadi.

Педагогический процесс и рефлексия, а также их влияние на деятельность преподавателя

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

педагогическая
рефлексия,
деятельность учителя,
учебный процесс,
профессиональное
развитие,
педагогические методы,
навыки преподавателя,
образовательная система,
педагогический подход,
методы рефлексии,
система высшего
образования, знания и
навыки преподавателей,
управление учебным
процессом,
анализ педагогического
процесса,
работа со студентами.

Эта статья посвящена изучению педагогической рефлексии в педагогическом процессе и её влиянию на деятельность преподавателя. Педагогическая рефлексия позволяет преподавателю анализировать и оценивать свою работу, а также вносить изменения для эффективного управления учебным процессом. В статье рассматриваются различные теоретические основы рефлексии, её роль в повышении квалификации преподавателя и значение для воздействия на учащихся. Авторы анализируют, как рефлексивный процесс влияет на профессиональное развитие преподавателя, улучшает подход к студентам и способствует изменениям в системе высшего образования. Данный материал будет полезен преподавателям и специалистам в области педагогики.

Refleksiya – bu shaxsning o'z kasbiy faoliyatini tanqidiy tahlil qilish, baholash va samaradorlikka erishish maqsadida o'z ustida ishlashga qaratilgan jarayon bo'lib, u kasbiy rivojlanishning ajralmas qismi hisoblanadi. Refleksiya jarayonida shaxs o'z faoliyatini anglash va unga baho berish orqali kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ushbu maqolada tadqiqot usuli sifatida faoliyat turlarining

mavjud talqinlari va tahlili, shuningdek, refleksiyaning mazmuni o'rganilgan. Psixologik va pedagogik faoliyat turlarining samarali amalga oshirilishi refleksiya orqali – ta'lim jarayonini va pedagogning tajribasini uning ongida aks ettirish orqali amalga oshiriladi, bu esa uning professional va shaxsiy rivojlanishining muhim shartlaridan biridir.

Refleksiyaning rivojlanishini belgilagan hal qiluvchi voqea falsafada bilim olish haqidagi eng umumiy tushunchalarning paydo bo'lishi bo'ldi, keyinchalik bu tushunchalar uning bo'limlaridan biri – **bilish** (epistemologiya) nazariyasida tizimlashtirildi. Bilish nazariyasi (epistemologiya) – falsafa bo'limidan biri bo'lib, u bilish qonuniyatlari va imkoniyatlari, bilimning obyektiv reallikka munosabatini o'rganadi, bilish jarayonining bosqichlari va shakllarini, bilishning ishonchliligi va haqqoniyligi shartlari va mezonlarini tadqiq qiladi. Bilish nazariyasi hozirgi zamon fanida qo'llaniladigan usullar (tajriba, modellashtirish, analiz, sintez va hokazo)ni umumlashtirib, uning falsafiy metodologik asosi sifatida namoyon bo'ladi. Bilish jarayonida tajriba va amaliyotning katta ahamiyati bor. Bu yerda amaliyot (praktika) keng ma'noda bo'lib, insonning jamiyatga ta'siri, tabiat hodisalarini o'zgartirishi, yangi narsalar, jamiyatning yashashi uchun zaruriy shart-sharoitlar yaratishi tushuniladi. Kishilarning tabiat qonunlari haqidagi bilimiga asoslangan amaliy faoliyatlari bilish taraqqiyotini, fan va texnika ravnaqini belgilaydi [1].

Refleksiya psixologik jarayon sifatida insonning ongli va noaniq fikrlarini birlashtirib, o'z-o'zini anglash va shaxsiy o'sishni qo'llab-quvvatlaydi. Bu jarayonning polifunksionalligi, uning turli shaxsiy va ijtimoiy funksiyalarni bajarishda, shu jumladan qaror qabul qilish, muammolarni hal qilish, va muloqotda samaradorlikni oshirishdagi ahamiyatini anglatadi. Refleksiyaning boy spektri, uning psixologik holatlarning turli aspektlarini, shu jumladan ichki tajriba, hissiyot va tafakkurni birlashtirib, shaxsning kompleks tuzilmasiga ta'sir qiladi.

“Refleksiya” atamasi “reflexio” (lotincha) – “orqaga nazar tashlash” so'zidan kelib chiqqan bo'lib, u aks ettirishni, shuningdek, bilish jarayonini tadqiq qilishni anglatadi. “Refleksiya” tushunchasi dastlab, ingliz faylasufi hamda liberalizm asoschisi Jon Lokk tomonidan 17-asrda qo'llanilgan. Jon Lokk “tug'ma g'oyalar” va axloq tamoyillari haqidagi nazariyalarni tanqid qilib, barcha g'oyalar 2 asosiy manba; tashqi tajriba (sezgi) va ichki tajriba (refleksiya) dan kelib chiqadi, deydi. Lokk ta'limotiga ko'ra, tashqi tajribaning manbai sezgi a'zolarimizga ta'sir etuvchi obyektiv reallik, ichki tajribaning manbai esa kishining ichki hissi va kechinmalaridir. Jon Lokk refleksiyaning maxsus bilim manbai deb hisoblagan, chunki kuzatuv ongning ichki faoliyatlariga qaratiladi, o'sha paytda sezgi tashqi narsalarni obyekt qilgan. Lokk bo'yicha, refleksiya avvalo introspeksiya, ya'ni ongni o'ziga qarata olishni nazarda tutadi va bu mexanizm orqali inson o'zining bilish faoliyatini o'rganadi. [1], [2].

1930-yillarda A.Buzeman tomonidan refleksiyaning “psixologik” ta'rifi ishlab chiqilgan bo'lib, u tashqi dunyodan o'ziga his-tuyg'ularni ko'chirishni anglatadi. Muallif shuningdek, refleksiya psixologiyasini alohida tadqiqot sohasiga ajratishni taklif qilgan. Keyinchalik refleksiya masalasi ikki nuqtai nazardan rivojlandi: **gnozeologik** va **ontologik**. Hozirgi kunda mahalliy va xorijiy psixologiyada refleksiyaning **gnozeologik aspekti** tushunilishi hukmron, ammo **ontologik** nuqtai nazar ushbu muammoni mazmunan yoritib, uning genetikasini tushunishga imkon beradi [3].

Refleksiyaning ijodiy va tafakkur faoliyatidagi roli maqsad qo'yish, o'ziga nisbatan adekvat talablarni belgilash va boshqarishdan iborat bo'lib, bu tashqaridan qo'yiladigan talablar bilan subyektning o'zi tomonidan yuzaga keladigan vaziyatlarning o'zaro

bog'lanishiga asoslanadi. Refleksiya, shuningdek, insonning o'z faoliyatini tahlil qilish, o'zining kuchli va zaif tomonlarini aniqlash va ularni rivojlantirishga yo'naltirilgan jarayon sifatida, maqsadga erishish uchun zarur bo'lgan strategiyalarni ishlab chiqish imkonini beradi. Bu jarayon shaxsning ichki va tashqi muhit o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni anglash va shu asosda o'z harakatlarini optimallashtirishga yordam beradi. Chunki pedagogik jarayonda asosiy e'tibor jarayonning subyektlarining shaxsini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, rivojlanish ichki jarayon bo'lganligi sababli, uning qanday o'tganini baholash, avvalo, o'zi uchun subyektga xosdir. Bunday rivojlanishni baholashni esa refleksiya amalga oshiradi, ya'ni o'zini kuzatish, o'zini tahlil qilish va o'zini o'ylash harakati sifatida. Pedagogik jarayonda reflektiv qobiliyatlar subyektlarga rivojlanish holatining natijalarini tashkil etish va qayd etish, shuningdek, bunday jarayonning ijobiy yoki salbiy dinamikasining sabablarini aniqlash imkonini beradi. Bu esa, o'z navbatida, talabalar o'z-o'zini anglash, o'z faoliyatini tahlil qilish va undan o'rganish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Subyektning o'z faoliyatidagi refleksiyasi uchta asosiy shaklda ko'rib chiqiladi, bu shakllar uning vaqt davomida bajaradigan funksiyalariga qarab farqlanadi:

- voqea-hodisaviy refleksiya
- rekonstruktiv refleksiya
- kelajakni ko'zda tutuvchi refleksiya.

Voqea-hodisaviy refleksiya “motivatsiyalar” va “o'zini baholash” shaklida namoyon bo'lib, subyektning vaziyatga bevosita jalb qilinishini ta'minlaydi, uning elementlarini tushunish, ayni paytda sodir bo'layotgan voqealarni tahlil qilishni amalga oshiradi. Refleksiya “hozir va shu yerda” amalga oshiriladi. Subyektning o'z harakatlarini predmetli vaziyat bilan solishtirish, faoliyat elementlarini o'zgaruvchan shartlarga mos ravishda muvofiqlashtirish va nazorat qilish qobiliyati ko'rib chiqiladi. Bu jarayon, o'z navbatida, subyektga o'z faoliyatini tezda baholash va zarur holatlarda o'zgarishlar kiritish imkoniyatini beradi.

Rekonstruktiv refleksiya avval bajarilgan faoliyatni, o'tgan voqealarni tahlil qilish va baholash uchun xizmat qiladi. Reflektiv ish o'tgan tajribani yanada to'liq anglash, tushunish va tuzilmaga keltirishga qaratilgan bo'lib, faoliyat yoki uning alohida bosqichlarining oldingi shartlari, motivlari, sharoitlari, bosqichlari va natijalari ko'rib chiqiladi. Ushbu shakl mumkin bo'lgan xatolarni aniqlash, o'z muvaffaqiyatsizligingiz va yutuqlaringizning sabablarini izlashga yordam beradi. Bu jarayon o'z-o'zini tahlil qilish orqali o'rganish va kelajakdagi faoliyatni yaxshilash imkonini yaratadi.

Kelajakni ko'zda tutuvchi refleksiya oldindan bajariladigan faoliyat haqida o'ylash, faoliyatning rivojlanishiga doir tasavvurlarni shakllantirish, rejalashtirish va eng samarali usullarni tanlashni o'z ichiga oladi, bu usullar kelajakda amalga oshiriladi. Faoliyat subyekti alohida shaxs yoki guruh sifatida ko'rsatilishi mumkin. Ushbu refleksiya shakli kelajakdagi faoliyatni yaxshilash, maqsadga erishish uchun zarur bo'lgan strategiyalarni ishlab chiqish va o'z faoliyatini oldindan baholash imkonini beradi [4].

I.S. Ladenko **ichki subyektiv** va **subyektlararo** refleksiya shakllarini tavsiflaydi.

• Ichki subyektiv refleksiya shakli tuzatish, tanlov va to'ldirish shakllarini o'z ichiga oladi. Tuzatish refleksiyasi tanlangan usulni ma'lum sharoitlarga moslashtirish vositasi sifatida ishlaydi. Tanlov refleksiyasi yordamida muammoni tahlil qilish va yechimini topishning bir yoki bir nechta usullari tanlanadi. To'ldirish refleksiyasi yordamida tanlangan usul yangi elementlar qo'shish orqali takomillashtiriladi.

• Subyektlararo refleksiya shakli hamkorlik, raqobat va qarshi refleksiya shakllarini o'z ichiga oladi. Hamkorlik refleksiya ikki yoki undan ortiq subyektlarni bir maqsadga erishish uchun birlashtirishni ta'minlaydi. Raqobat refleksiya, subyektlarning o'zaro raqobati yoki raqobatbardosh munosabatlardagi holatda o'z-o'zini boshqarishga undaydi. Qarshi refleksiya ikki yoki undan ortiq subyektning ustunlik yoki biror narsani egallash uchun kurash vositasi sifatida ishlaydi [5].

Akademik M.K. Tutushkina refleksiya tushunchasining ma'nosini uning funksiyalarining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ochib beradi.

- konstruktiv
- nazorat qilish

Konstruktiv funksiyadan kelib chiqqan holda, refleksiya – bu mavjud vaziyat va shaxsning ushbu sohadagi dunyoqarashi o'rtasidagi aqliy aloqalarni izlash va o'rnatish jarayonidir. Refleksiyani faol holatga keltirish, uni faoliyat, muloqot va xulq-atvorning o'zini o'zi boshqarish jarayonlariga kiritish hamda shu orqali shaxsning o'z-o'zini rivojlantirishini ta'minlashga yordam beradi.

Nazorat qilish funksiyasidan kelib chiqqan holda, refleksiya – bu mavjud vaziyat va shaxsning ushbu sohadagi dunyoqarashi o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish, tekshirish va foydalanish jarayonidir. Bu, shuningdek, faoliyat yoki muloqotda o'zini nazorat qilish uchun aks ettirish natijalarini tahlil qilish yoki ulardan foydalanish mexanizmi sifatida ishlaydi. [6]

B.A. Zeygarnik, I.N. Semenova va S.Yu. Stepanovanning tadqiqotlariga ko'ra, refleksiyaning uchta shakli mavjud bo'lib, ular ishlash obyekti bo'yicha farqlanadi:

- o'zini anglash refleksiya
- harakat tasviri refleksiyasi
- kasbiy faoliyat refleksiyasi

O'zini anglash refleksiya va harakat tasviri refleksiyasi kasbiy faoliyat refleksiyasining rivojlanishi va shakllanishi uchun asos bo'ladi.

O'zini anglash refleksiya – bevosita insonning sezgirlik qobiliyatining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. U uchta darajaga bo'linadi:

• shaxsiy fazilatlarni namoyon qilish va keyinchalik mustaqil ravishda yaratish bilan bog'liq;

- o'zini boshqalardan ajralgan, mustaqil shaxs sifatida anglash bilan bog'liq;

• o'zini kommunikativ muloqotning subyekti sifatida anglashni nazarda tutadi, atrofdagilarga ta'sir ko'rsatish imkoniyatlari va natijalarini tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

Harakat tasviri refleksiyasi – shaxsning ma'lum maqsadlarga erishish uchun qo'llaydigan texnologiyalarini tahlil qilishdir. Harakat tasviri refleksiyasi shaxsga ilgari tanish bo'lgan harakat prinsiplari to'g'ri qo'llanilishiga javobgar hisoblanadi. Ushbu tahlil, klassik psixologiyada refleksiya (uning sof shaklida) sifatida tasvirlanadi, bunda to'g'ridan-to'g'ri biror amalni bajarganidan keyin refleksiyaga ega bo'lgan shaxs o'z harakatlari sxemasini, o'z his-tuyg'ularini, natijalarni tahlil qilib, mukammallik va kamchiliklar haqida xulosalar chiqaradi.

Pedagogik refleksiya va kasbiy refleksiya nima? Kasbiy faoliyatdagi refleksiyaning ahamiyatini ta'kidlash uchun bir nechta jihatlarni qayd etish muhimdir:

• refleksiya kasbiy faoliyatni o'zlashtirishda zarur;

• uning asosida o'zlashtirish jarayonini nazorat qilish va boshqarish amalga oshiriladi;

- refleksiya kasbiy ta'lim faoliyati shartlarining o'zgarishida zarur;
- u o'z faoliyatini rivojlantirishning asosiy mexanizmlaridan biridir.

A.A. Bizyaeva pedagogik refleksiyaning murakkab psixologik fenomen sifatida talqin qiladi, u o'qituvchining o'z faoliyatiga va o'ziga uning subyekt sifatida aktiv tadqiqotchi pozitsiyasiga kirish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Buning maqsadi – o'z faoliyatining samaradorligini tanqidiy tahlil qilish, anglash va baholash, shu bilan birga o'qituvchining shaxsini rivojlantirishga qaratilgan bo'ladi. [7]

Biz tomondan pedagogik refleksiyaning ikki yo'nalishli konseptual modeli tadqiq qilindi:

- operatsion daraja (konstruktiv-ijroi, motivatsion, prognozlashtirish aspektlari, reflektiv ongda aks etadi).

- asl shaxsiy daraja (pedagogning faoliyatida professional-shaxsiy subyektiv yo'nalishi va reflektiv vaziyatga shaxsiy, subyektiv qo'shilishi).

Shunday qilib, reflektiv o'qituvchi – bu o'z pedagogik tajribasini tahlil qiluvchi va tadqiqot qiluvchi pedagogdir. Bu, D. Dyuiyning so'zlariga ko'ra, "o'z kasbining abadiy o'qituvchisi" bo'lib, doimiy o'zini rivojlantirish va mukammallikka erishish ehtiyojiga ega [8]. Tadqiqotchi S.S. Kashlev pedagogik jarayonda yoki pedagogik refleksiya subyektlari (pedagogik jarayon ishtirokchilari) tomonidan o'z rivojlanishining, o'zini rivojlantirishining va buning sabablari haqida holatni qayd etish jarayoni va natijasini tushunadi. Pedagogik refleksiya pedagogik jarayon ishtirokchilarining o'zaro aks ettirilishi, o'zaro baholanishini, amalga oshirilgan o'zaro ta'sirni, pedagogning ichki dunyosini, talabalarining rivojlanish holatini aks ettirishni nazarda tutadi. Pedagogik jarayondagi refleksiya – bu o'zaro pedagogik ta'sir subyekt va yuzaga kelgan pedagogik vaziyat o'rtasida o'zini identifikatsiyalash jarayonidir. Bu pedagogik vaziyatni tashkil pedagogik hodisalar: talaba, pedagog, pedagogik jarayon ishtirokchilarining rivojlanish shart-sharoitlari, muhit, mazmun va pedagogik texnologiyalar bilan bog'liq [9].

Kasbiy refleksiyaning yanada aniq ta'rifini E.E. Rukavishnikova beradi. U kasbiy refleksiyaning professional tarzda o'zini mukammallashtirish va mustaqil ravishda amalga oshirishning psixologik mexanizmi deb tushunadi. Bu mexanizm mutaxassisning o'ziga va professional faoliyatiga nisbatan analitik pozitsiyani egallash qobiliyatida namoyon bo'ladi [10].

Turli olimlar refleksiya mezonlarini bir xil deb bilishmaydi va bu borada fikrlarida sezilarli farqlar mavjud. Masalan, M.T. Gromkova refleksiya mezonlari sifatida tabiiylik, yaxlitlik, texnologikani ta'kidlaydi. E.E. Smirnova va A.P. Sopikov esa quyidagi mezonlarni ajratib ko'rsatadilar: refleksiyaning chuqurligi, murakkabligi, haqqoniyligi. Biroq, ko'proq falsafiy va psixologik adabiyotda refleksiya masalasiga oid tadqiqotlar darajali yondashuv bilan muhokama qilinadi. Masalan, V.I. Slobodchikov refleksiya shkalasining ikki chegarasini kiritadi. Pastki chegara refleksiya ongning ma'lum bir faoliyat jarayoniga sho'ng'ishi bilan bog'liq. Yuqori chegara esa har qanday sho'ng'ishdan ozod bo'lish bilan bog'liq. Pedagogik refleksiyaning rivojlanishi mezonlarini asoslashdagi qiziqarli yondashuvni G.G. Ermakova taklif etadi.

Aytilganlarning barchasini xulosa qilsak, pedagogik jarayonda refleksiya – bu pedagogning o'z faoliyatini tahlil qilib, uni yaxshilash, talabaga ta'sir ko'rsatish usullarini o'rganish va auditoriyadagi o'quv jarayonini samarali tashkil etish uchun zarur bo'lgan asosiy vosita hisoblanadi. Refleksiya yordamida pedagog o'z ishini qayta ko'rib chiqadi, yutuqlari va xatolarini tahlil qiladi, o'z uslubini rivojlantiradi va talabalarni yaxshiroq tushunishga harakat qiladi. Pedagogning o'z faoliyatiga bo'lgan reflektiv yondashuvi,

uning professional rivojlanishiga, metodik va didaktik bilimlarini chuqurlashtirishga yordam beradi. Bu, pedagogning talabaga bo'lgan individual yondashuvini kuchaytiradi va o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi. Pedagogik refleksiya, pedagogning fikrlash, ta'lim berish metodlari va auditoriyada talabalar bilan muloqotini doimiy ravishda takomillashtirish imkoniyatlarini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXAT:

1. Vikipediya – erkin ensiklopediya <https://uz.wikipedia.org/wiki/Epistemologiya>.
2. A.A.Jigulin – Refleksiya fenomeni sifatida psixologik muammo. Fan hududi. 2015. № 2 стр. 23-27.
3. G.M.Shigabetdinova – Sotsiologiya. Psixologiya. Falsafa. Nizhegorod davlat universiteti N.I. Lobachevskiy nomidagi xabarnomasi, 2014, № 2 (1), c. 415–422.
4. Pedagogik jarayondagi refleksiya – chrome-extension: //efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/
5. I.S.Ladenko – Refleksiya muammolari. Zamonaviy kompleks tadqiqotlar. Novosibirsk, Fan. 1987 r. 241 c., C. – 164.
6. M.K.Tutushkina – Amaliy psixologiya. O'quv qo'llanma. Sankt-Peterburg, «Didaktika Plus» nashriyoti. 2001.
7. A.A.Bizyaeva – O'ylovchi o'qituvchining psixologiyasi: pedagogik refleksiya – o'quv qo'llanmasi, Pskov 2004.
8. E.F.Tomina – J.Dyuyning reflektiv konsepsiyasi zamonaviy ta'limda. KGU nomidagi N.A. Nekrasov xabarnomasi 332 – 335 № 1, 2009.
9. S.S.Kashlev Zamonaviy pedagogik jarayon texnologiyalari: Pedagoglar uchun qo'llanma. – Minsq: Universitet nashriyoti 2000. – 95c.
10. E.E. Rukavishnikova – Tibbiyot kollejida talabalar orasida kasbiy refleksiyaning shakllanishi – dissertatsiya va avto-referat mavzusi, VAK RF 19.00.07, psixologiya fanlari nomzodi.